

с/10

КОДОВИ

ййййй

број 8

СЛОВЕНСКИХ КУЛТУРА

КОДОВИ СЛОВЕНСКИХ КУЛТУРА

Александар Лома, Београд

“Два врана гаврана”

Corvus corax у словенској епици – компаративни поглед

Распрострањен широм планете, у свим климатским појасевима и на свим континентима изузев Антарктика, гавран *Corvus corax* спада у птице које одувек привлаче пажњу људи и подстичу њихову митотворну машту. Разлог томе не треба тражити у економском значају гаврана за човека, који је занемарљив, него у друге две његове одлике: начину исхране и сразмерно високој интелигенцији. Гавран је стрвождер, који пада и на несахрањене људске лешеве. Та особина, скупа са његовом црном бојом, чини га предзнаком и симболом смрти, несреће, но на другој страни она, удружена са искуственим чињеницама да је гавран најинтелигентнија од свих птица, способна да подражава људски говор, и да се трајањем свога животног века ближи човеку, пружа основ за развој сложенијих митолошких представа. Прождирање несахрањеног мртваца од стране лешинара на неки начин је супституција за погребни обред, било да се овај састојао у покопавању, спаљивању или канибалистичком обеду (негде је излагање птицама грабљивицама преузело статус уобичајеног погребца). Стога је гавран-погребник могао бити доживљен као реинкарнација истакнутог припадника племена (плен лешинара су, по правилу, бивали ратници пали у пуној снази), што је отварало пут његовој промоцији у тотемску животињу или митског родоначелника, а при развијенијим есхатолошким схватањима преузимао је улогу преносника душе умрлог на онај свет (дублирајући на тај начин, тамо где је упражњавана кремација, божанство ватре). Како је спровођење душе једна од главних шаманских функција, гавран је лако попримио црте митског шамана. Општа представа о птицама способним да посредују између света људи и света богова и да прослеђују божанске тековине људима дошла је на тај начин код гаврана до посебног изражаја, па он на широком простору израста у културног хероја (често са особинама трикстера), а понегде дублира бога-творца, или сам преузима његову улогу.

Посебно истакнуто место гавран има у митовима и веровањима **палеоазијатских народа и америчких Индијанаца**, у чему свакако треба видети њихову заједничку митолошку баштину. Управо на простору северне Азије и северне Америке он се најчешће јавља у горе наведеним улогама тотемске животиње, врховног шамана, културног хероја и демијурга, који, између осталог, прибавља људима ватру или ствара светлост, сунце и друга

небеска светила. Поједини од ових мотива срећу се и у другим крајевима света (гавран као тотем код аустралијских урођеника, као соларни симбол у древној Кини). За стари Исток је карактеристична улога гаврана у легенди о потопу, у којој га главни јунак из лађе којом се спасао шаље да пронађе копно, али се он не врати, што у најстаријој верзији, уграђеној у спев о Гилгамешу, бива примљено као повољан знак, тј. тумачи се тако да је гавран успео пронаћи суво тле (што би могао бити одблесак другде посведочене демијуршке улоге птице која ствара Земљу изронивши је са дна мора), док је у доцнијој јудеохришћанској и муслиманској интерпретацији тај мотив попримио негативну конотацију у вези са етиолошким предањем о првобитно белој птици која је услед клетве поцрнела. Предања те врсте такође су широко распрострањена, али у појединим случајевима није јасно да ли су самоникла или настала под утицајем хришћанске и муслиманске легенде, у којој се проклетство гаврана, чини се, заснива на јудаистичкој подели животиња на чисте и нечисте, по којој гавран спада међу ове друге (насупротив голубу, коме је зато у библијској причи о потопу додељена позитивна улога).¹

Негативно вредновање гаврана као нечисте птице среће се и у савременом фолклору европских народа, где се можда, бар делом, своди на поменути утицај хришћанства (одн. ислама). У претхришћанским представама **Индоевропљана** гавран се везује за божанства са израженим шаманистичким цртама: Одина (Водана) код Германа, Луга код Келта, Аполона и његовог сина Асклепија код Грка.² У том погледу, индоевропски простор се надовезује на поменути сибирско-северноамерички ареал. Пада у очи да се мотив гаврана као реинкарнације Аполоновог свештеника везује за легендарни лик Хиперборејца Абарија, дошљака са митског севера (в. ниже). За архаичне индоевропске традиције карактеристична је веза гаврана са божанствима рата, међу која, на одређен начин, спадају и већ поменути “шаманоидни” Один и Луг, а такође келтска богиња *Catubodua* (у доцнијој ирској традицији *Cathbadhbh* или *Badhbh Chatha*), чије име значи “бојна гавраница”. Код Келта је гавран био симбол рата, па се стога његов лик јавља као украс на шлемовима келтских ратника, слично као што је и шлем грчке Атене, која је такође богиња рата, био у виду гаврана. Келтски извор претпоставља се и за римску легенду, коју преноси Тит Ливије, о двобоју трибуна Марка Валерија са изазивачем Галом у време галске најезде 349. године пре Хр., у којем је наводно Римљанин победио захваљујући гаврану који је, слетевши му на

¹ Е. М. Мелетинский, МНМ 1, 245–247.

² Већ Хесиод помиње гаврана у својству Аполоновог уходе (schol. Pind Pyth. III 14). Овидије (Met. II 61 и д.), за ту причу везује поменути мотив како је Аполон гаврана као доносиоца лоше вести (о неверству нимфе у коју је био заљубљан), проклео да поцрни.

шлем, почео да кљује и канцама гребе његовог противника.³ У панегирику немачком краљу Лудвигу из пера једног ученог Ирца с почетка IX века, пагански викинзи су описани као разорни гавранови железних зуба и канци, који су се крштењем преобратили у голубове. Гавран и вук били су животиње посвећене Одину су као богу рата управо због тога што прождиру пале на бојном пољу. Отуда, у старој нордијској поезији, конвенционални опис сваког великог ратника као “хранитеља гавранова”. То имплицира да су људи убијени у бици били посвећени богу као жртва, а да су гавранови замишљани као његови весници, који хрле на бојно поље да утоле своју глад, као на пример у стиховима наведеним у саги о Рагнару Лодброку (*Ragnars Saga Loðbrókar*, cap. 16): “Тамни гавран сваког јутра лети над овим градом, и чини се да ће умрети од глади. Треба да се упути на југ преко пешчаре да види шта смо урадили ударцима својих секира; тамо има људске крви до миле воље” (по ELLIS DAVIDSON 1978, 101 д.). Гавран је и злослутник *par excellence*: по легенди коју преноси Плутарх, јато гавранова окупљених крај Аполоновог светилишта у луци навестило је Цицеронову смрт (*Plut. Vita Ciceronis* 47, 8), а у једној песми “Еде” Зигфридовим убицама гавран са дрвета покрај кога пролазе идући Ецелу (Атили) прориче да ће их тамо стићи освета.⁴ ГАМКРЕЛИДЗЕ/ИВАНОВ 1984, 540) примећују да се у неким индоевропским традицијама, посебно у германској, гавран по свом култном значају ближи орлу, посебно као свештена птица Валхале, и да име ове птице фигурира у великом броју назива који спадају у језик култа и узвишеног песништва. Одјеке те древне култне симболике препознају у енглеском и немачком романтизму, на пример у чувеној Поовој балади “Гавран (*The Raven*)”.

Лик гаврана у **словенској** народној култури је такође амбивалентан, што делом може бити последица укрштања хришћанских и претхришћанских представа. Он је “сеновита” животиња, која спада у “нечисте” (ГУРА 1997, 530 дд. ставља га на прво место међу њима), везује се са вуком (id. 531, 534) и ђаволом (531), али је истовремено “видовита” (рус. *вещая*), одатле пророчка птица, премда углавном злослутна. Негативно вредновање гаврана не мора бити искључиво библијског порекла. ЋОРЋЕВИЋ 1958, 53 бележи херцеговачко веровање да се гавранови понајвише хране људским месом, и обичај у Колашину да се не лове гавранови и чавке “што су то црне и жалосне тигце”. Чини се, дакле, да се гавранова “нечистота” изводила из његове “сеновитости”, другим речима, да је био табуиран за људску исхрану како би

³ Ó NÓGÁIN 2002, 41–43, уп. илустрације иза стр. 150, где је приказан шлем са фигуром гаврана на врху из трећег в. пре Хр. нађен у Румунији и део рељефа на котлу из Гундеструпа са фризом коњаника, од којих један на шлему има птицу).

⁴ Brot (af Sigurdarkviðu), NESKEL 194 (строфа 5 стављена иза 11).

се избегао посредни канибализам. Са друге стране, гаврана сматрају најмудријом од свих птица,⁵ у песмама и приповеткама приписује му се дар говора и предсказивања, животни век од сто или триста година, магијске способности: он чува у своме гнезду скривено благо, набавља и доноси живу и мртву воду, златне јабуке (АФНАСЬЕВ 252–255, ГУРА 1997, 532 д., ВАСЕВА 1998, 89). Руска скаска помиње Ворона Вороновича који износи јунака из подземног царства. Старије шаманистичке црте каткад преживљавају у хришћанској интерпретацији, као у веровањима да гавран помаже души врача на самрти да напусти тело, да ђаволи у лику гаврана и сличних птица узимају себи душе грешника, осуђених на вечне муке (ГУРА 1997, 532 д.), или да сам гавран може бити отеловљење врача или развратног свештеника (id. 533). Укрштање хришћанских и старијих мотива имамо можда и у словенским верзијама легенде о потопу, по којима је голуб испрва био кротак као голуб и бео као снег, па га је Ноје, или сам Бог, проклео да поцрни, постане крвожедан и храни се лешинама (id. 533, ЂОРЂЕВИЋ 1958, 53).⁶ У варијанти из далматинских Пољница погађа га друкчија казна: да не може пити воду током три сушна летња месеца (ГУРА 1997, 533), мотив који се среће у грчкој митологији.⁷

Веза гаврана са смрћу, крвопролићем и ратом и код Словена је веома изражена (id. 535). Код свих словенских народа верује се да он својим прелетом или грактањем предсказује смрт или какву другу несрећу (id. 536 д.; Ђорђевић 1958, 53 дд.). За Србе Врчевић пише да “свуда наш народ једнако гавранове као неки злослутни симбол сматра и као неког узаконеног злогласника држи” (id. 53). То, између осталог, илуструју “варовања”, апотропајске формуле које се изговарају на грактање гаврана: “Ту ти глас, за

⁵ Тиме се у фолклорном поимању гавран јасно одваја од вроне, која важи као глупа птица; даље разлика су у томе што гавран као стрвождер носи симболику крвопролића и рата, а врона се перципира као штеточина за усеве, што се вроне по правилу појављују као колектив (јато), а гавран усамљен, или у пару (о чему ће ниже бити речи), коначно, што је назив за гаврана маскулиnum а за врону фемининум како у словенском, тако и у грчком, латинском и германском. Стога се, без обзира на сличности и преплитања представа о овим двама птицама, чинило методски исправније оставити, у овом разматрању, врону по страни.

⁶ На то или слично предање односи се формула епске песме, коју Ђорђевић не помиње, “откако је гавран поцрнио” (уп. Вишњићев “Бој на Салашу”, Вук IV 28°, 445), тј. од памтивека; супротну крајњу тачку у протоку времена одражава формула “докле тече сунца и мјесеца” (у овој песми: сунца и Салаша, стих 451).

⁷ Аполон је једном гаврана послао по воду, а овај је пао на још зелене усеве и чекао да сазру, не извршивши тако задатак, па га је бог казнио да трпи жеђ током лета (Ael. Hist. anim. I 47). Овој причи Леви-Строс налази аналогију код јужноамеричких Индијанаца области Мато Гроса (LÉVI-STRAUSS 1966, 58). Подсетимо да се код Грка гавран иначе везује за Аполона, и да га је овај обојио у црно зато што му је донео лошу вест.

морем ти част”, “Колико бео, толико јео, колико сив, толико жив!” или “На пасје месо, вране” (id. 54 д.), а такође локална предања у којима гавран доноси знак да ће Турци напасти на сабор код цркве и потући и побити свет.⁸ У словенској народној поезији гавран је доносилац лоших вести *par excellence* (в. ниже), а у северноруским тужбалицама сама смрт долеће у виду црног гаврана (Гура 1997, 536).

У вези са гавраном, Крстић издваја следеће мотиве јужнословенских **народних песама**: **1.** гавран који напада на тешко рањене и изгинуле људе, да се наједе њиховог меса и напије њихове крви (48 примера); **2.** гавран-гласоноша, који доноси вести с бојишта и јавља о нечијој погибији (109); **3.** гавран који говори (14); **4.** гавран-писмоноша (5); **5.** гавран који негује болесног човека (5);⁹ **6.** гавран пријатељ човеку (6).¹⁰

Колико се сви ови мотиви међусобно преплићу може се добро илустровати на примеру песме Вук V 28° (27°) “Смрт Марка Краљевића”, о којој ће овде бити посебно речи. Песма почиње тако, што су се вук и гавран удружили се да се “гладни меса напитају”.¹¹ Вук нањуши крв, а гавран нађе рањена јунака у великој каменој пећини: то је Марко Краљевић.¹² Гавран почне кљуцати Марка, али му овај запрети, у то дође и вук па га почне и он “заштипиват”, а јунак припрети и њему, а онда Богом побрати “црну тицу врана” да однесе “једну књигу малу у Косово пребијелој цркви”. Гавран пристане (*Вран бијаше, за Бога хајаше*, 88), Марко га нахрани месом, па напише писмо калуђеру Саву да му што пре дође да би га застао жива и причестио. Гавран сутрадан долети на Косово и затекне сабор око цркве; Срби га стану стрељати, али он успе да баци Саву књигу и побегне. Саво и

⁸ Распрострањена у источним српским крајевима, она имају аналогије у румунској народној поезији, в. ниже.

⁹ За мотив гаврана (или орла) који поје рањеног Марка в. ИВАНОВА 1995, 34. Уп. и старозаветни мотив пророка Илије храњеног од гаврана (Цареви I 17, 4-6).

¹⁰ KRSTIĆ 1984, 151. Са 5 мотивски неодређених примера укупно 192 места. Крстићева бројка је релативна, јер има недоследности и непрецизности разумљивих с обзиром на то да се ради о недовршеном и постумно издатом делу. Нпр. песма Вук VI 54°, где рањени сердар Цмиљанић двама гавранима који су долетели да га кљују каже да не чекају његову смрт, него нека одлете даље, али да не једу успут ни на првом, ни на другом, ни на трећем разбојишту, где су све силни турски лешеве, него да нађу два леша од сердара, и ту једу месо, па да одлете у Котаре и кажу да су сердари изгинули; гаврани то и учине. Та песма сврстана је оправдано и под други и под трећи мотив, није под први, где би такође спадала, али јесте неоправдано под четврти, иако ту гавран не носи писмо, већ само усмено преноси поруку. Заузврат, мотив гаврана-писмоноше имамо у песми из исте збирке о смрти Краљевића Марка, о којој ће ниже бити речи.

¹¹ Сличан почетак Mat. hrv. V 70°.

¹² На то како је Марко тамо доспео указује један једини стих при крају песме (199): *Уби њега са града њевојка*, за његову интерпретацију уп. ЛОМА 2002, 140.

још дванаест српских војвода одмах крену али тек после три дана нађу Марка у пећини, још жива. Саво га причести, и Марко издахне. Сахране га за олтар цркве на Косову, а утом и Шарац цркне, па и њему пободу “мрамор камен”. Песма се завршава констатацијом: “По том Турци притискоше царство” (214).

Марково писмо по гаврану и сахрањивање Марка крај цркве очито су хришћански додатак, секундаран у односу на мотив пећине у којој га гавран и вук затичу, као што је то и сама јунакова смрт у њој, јер је Марко бесмртни, “**уснули јунак**”. Наиме, распрострањено је предање да он није умро, него само уснуо у некој скривеној пећини, и да ће се једном вратити на овај свет.¹³ Чајкановић је ово српско веровање упоредио са немачком легендом о Фридриху Барбароси уснулом у Кифхојзерској (Kyffhäuser) гори (1941, XV, 416, уп. посебно нап. 9 и 11 на 516 д.).¹⁴ И у кифхојзерској легенди срећемо гавранове. У песми Фридриха Рикерта (Rückert), Барбароса седи зачаран у свом подземном двору за мраморним столом кроз који је проникла његова пламеноцрвена брада и чека време да се врати на овај свет, позивајући повремено свога слугу:

*Er spricht im Schlaf zum Knaben:
Geh hin vors Schloß, o Zwerg,
Und sieh, ob noch die Raben
herfliegen um den Berg.*

*Und wenn die alten Raben
Noch fliegen immerdar,
So muß ich auch noch schlafen,
Verzaubert hundert Jahr.¹⁵*

Још ближу и досад неуочену паралелу српска традиција о уснулом Марку има у јерменском спеву “Неустрашиви Сасанци”, где се такође јавља мотив гаврана. Јунак Мхер Млађи се у незнању сукобио са својим оцем Давидом Сасунским и оборио га на земљу; осрамоћен, отац прокуне сина да нема порода и да не може умрети све до Судњег дана, и та се клетва оствари. Очајан, Мхер одлази на гробове својих оца и мајке, који су у међувремену умрли, да пита шта му је чинити. Чује њихове гласове како му кажу да је довољно лутао светом, и да му је суђена “Гавранова стена” (*Agrawu-K'ar*); када му коњ потоне у чврсто тле, по томе ће знати да му је време да се повуче

¹³ Преглед веровања о Марку најскорије даје Љ. Раденковић у СМ 293–297.

¹⁴ Слично веровање постоји и о Карлу Великом који спава у планини Untersberg.

¹⁵ “У сну, он говори момку: изађи пред дворац, патуљче, и погледај, да ли гавранови још облећу око брда; ако стари гаврани још увек лете, онда морам опчињен спавати још сто година.”

онамо. Бог пошаље седам анђела који се боре са њим и гађају га стрелама, а он не може да их домаши својим “Блиставим мачем”, наследним оружјем сва четири јунака овог спева. Мхер се на то помоли Богу да га пусти у “Клесану стену” (то је мегалитски блок у планинама источно од језера Ван прекривен клинастим натписом из урартског доба). Када га је коњ донео на Тоспанско поље, он угледа гаврана (по једној верзији: “гаврана пламене боје који говори”), па одапне на њега стрелу и рани га, али гавран настави да лети, а Мхер на коњу крене за њим. Тако дођу до “Клесане стене”, која се у тај час отвори као пећина и гавран улети унутра, а Мхеру коњ упадне до колена у земљу. Схвативши знамење, он сам ступи са коњем у стену, која се иза њега поново затвори. Проречено му је да ће ту остати са својим коњем све док земља поново не постане довољно чврста да издржи њега и његовог коња. Мхер ће тада са коњем изаћи из стене и прећи с једног краја света на други, уништавајући неправду; тако ће пропасти стари и настати праведан свет, у којем ће пшенично зрно бити веће од ораха, а јечмено од шипурка (у варијанти: јечам ће расти човеку до бедра). Једном или двапут годишње (по једној варијанти, сваке суботе, по другима: у вазнесенској ноћи када се небо отвара и са њега пада мана на земљу), Мхер излази из литице и куша да ли је земља отврдла. Осведочивши се да она као ни пре не издржава његову тежину, он се враћа у литицу. Као и за Барбаросу и Марка Краљевића, и за њега постоје приче о случајним намерницима који су га притом видели и разговарали са њим.¹⁶

Паралелизам између легендарних ликова Мхера и Марка Краљевића посебно је упечатљив. И Марка је отац проклео да остане без потомства и да не умре пре него што доживи “последња времена”,¹⁷ и за Марка се везује мотив тежине коју земља не може да издржи, и Марковом коњу ноге пропадају у земљу, и Марко у тренутку очаја умољава Бога да га заједно са

¹⁶ Овде је епска легенда о Мхеру изложена по BOYLE 1978 и С. Б. Арутюнян, МНМ 2, 160 s.v. Михр, који наводе следеће изворе и литературу: М. Dikran-Tchitouny, *Sassounacan, épopée populaire arménienne*, Paris 1942, pp. 1083–1097; *David de Sassoun*, trad. Fr. Feydit, Paris 1964; *The Daredevils of Sasouns*, transl. L. Surmelian, London 1966; И. А. Орбели, *Армянский героический эпос*, Ереван 1956; М. Абемян, *История древнеармянской литературы* (пер. с арм.), Ереван 1975.

¹⁷ У песми Вук II 34^о (“Урош и Мрњавчевићи”), 247 дд., краљ Вукашин куне у срби свога сина Марка: “Ти немао гроба ни порода / И да би ти душа не испала / Док турскога цара не дворлио!”. У митском виђењу историје, пад српских земаља под Турке доживљава се као “последње време”, пропаст старог света, уп. Лома 2002, 212. Још један мотив завршног дела ове песме има аналогију у јерменској епској легенди. У тренутку када покушава да посече сина Марка, Вукашин посеча анђела који се између њих испречио (243), а у једној варијанти Мхера и његовог оца Давида раздваја Габријел Хрештак, тј. арханђео Гаврило.

Шарцем пренесе у пећину, где се верује да и сад борави чекајући свој повратак. Стога се чини оправданом претпоставка да и мотив гаврана у нашој песми, мада је ту другачије осмишљен, стоји у некој вези са гавраном који доводи Мхера до његовог скривеног боравишта у литици.

Као и сам лик Мхера, који се, као и његово име, своди на персијског **Митру**, и као много других елемената јерменске митологије, и овај сиже биће иранског порекла. На то указује, у најмању руку, једна новоперсијска варијанта бајке “Сточићу, постави се” коју наводи Бојл, у којој “црна ворна” даје своје перо сељаку по имену Михрак (такође од стиран. *Miθra*-!), а оно га плутајући кроз ваздух води до пећине у којој он налази чаробне предмете. *Мхер* или *Мехер* одражава пехлевијски облик Митриног имена *Mihr*, који су Јермени заједно са култом бога преузели од Парћана. Као и његов ирански прототип, јерменски Михр био је бог небеске светлости и сунца, и имао је своја светилишта у Багаарицу и Гарни (Арутюнян I.c.). “Гавранова стена” садржи елементе митраистичке иконографије. Мхер се описује како у својој пећини седи на коњу, као што се приказује Митра. Две свеће које горе с обе стране упоредиве су са представама двојице бакљоноша Каутеса и Каутопатеса на митраистичким рељефима. Чахри Фелек “точак судбине” који се пред Мхером окреће одговарао би приказима знакова зодијака који ооквирују Митрине иконе. Указујући на све те сличности, Бојл ипак допушта да су оне случајне, и допушта да Мхер Млађи нема ништа заједничко ни са иранским ни са римским Митром, већ да може бити само једна од безбројних варијаната индоевропске теме “уснулог јунака (Sleeping Hero)” (Boyle 73). Рајнхолд Меркелбах не дели ту Бојлову резерву, већ допуњава његову аргументацију у прилог митраистичком пореклу сценографије “Гавранове стене”, између осталог поређењем са римским митрејима, који су грађени у виду пећина на чијим је сводовима сликано звездано небо, а улаз им је био скривен и отварао се само онима који дају одговарајући знак. За мотив одапињања стреле на гаврана сматра да је секундаран, проистекао из укрштања два различита иконографска елемента: Митре који одапиње стрелу у (камени) небески свод и гаврана који на зраку силази од Сунца ка Митри (МЕРКЕЛБАХ 1984, 258 д.). Треба додати да су се посвећеници првог ступња Митриних мистерија, који је стајао под заштитом планете Меркура, звали *coraces*, носили маске гавранова, имитирали њихово грактање и лепет крила, а при церемонијама дужност им је била да послужују за столом (id. 86 д.).¹⁸

¹⁸ Бојл са гавраном из јерменске приче пореди птицу коју Ноје шаље из ковчега, Одинове пратиоце Хугина и Мунина, три гаврана *Vügi Khan*-а, легендарног ујгурског владара, који су знали све језике, па их је слао свуда као уходе, гавранове који су према легенди [преноси је

Наравно, у јерменском епском предању не треба тражити одраз римског митраизма, него иранске подлоге на којој је овај сам поникао.¹⁹ У сваком случају, оно пружа убедљив доказ да се иза “уснулог јунака” крије паганско божанство. Позивајући се на преовлађујуће мишљење да је уснули Барбароса супституција за Водана, ЧАЈКАНОВИЋ иза месијанских ликова уснулог Марка Краљевића и “спасиоца на белом коњу” претпоставља српског врховног бога, Дабога (1941, 410 дд., уп. и напомене на 515 д.), кога иначе сматра блиско сродним Водану (уп. ЛОМА 2003, 62 д.). Божанство Водановог типа слутим у Масудијевом опису (MEYER, 96 д.) словенског паганског идола представљеног како штапом извлачи мртваце из гробова, у пратњи “црнаца”, мрава, гавранова и других црних птица. (ЛОМА 2002, 192). Подсетимо да су гавранови Воданове свете птице, и да се с тим доводи у везу њихово присуство у кифхојзерској легенди. Све ово рекло би се да говори у прилог Чајкановићевом свођењу Марка уснулог у пећини на неко божанство Водановог типа. Но ако већ тражимо неки митолошки супстрат овоме лику, овде истакнути паралелизам са јерменским Мхером указује у другом смеру. Ирански Митра, као и јерменски Михр, био је бог сунца (реч *mīhr* у новоперсијском значи ‘сунце’), а српски Дабог се именом везује за староруског Дажбога, кога глоса у преводу Малалине хронике поистовећује са обоготвореним Сунцем. Код епског Марка изражен је соларни аспект, не само у теми његове трке са Сунцем, већ и у оквирном мотиву највећег јунака који, попут Мхера, прелази свет од истока до запада вршећи подвиге, па и у Вишњићевој верзији песме о његовој смрти Марков успон на врх планине где ће умрети има јасну соларну симболику (ЛОМА 2002, 245). Сматрам да између наведене три варијанте легенде о “Уснулом јунаку”, немачке, јерменске и српске мора постојати генетска веза, а не само типолошка сличност. Може се, као и у другим сличним случајевима, помишљати на заједничку праиндоевропску баштину, или, можда пре, на плод неких познијих узајамних утицаја, којима је крајње исходиште готово сигурно било на иранском простору. Чак би се, при тако упадљивим подударанима између легенди о Марку и Мхеру, могло доћи у искушење да се допусти релативно позно посредство Јермена које је Византија населила на подручје Македоније и Бугарске, да бар за део Маркове епске легенде није извесно да вуче своје

Плутарх, *Vita Alexandri* 27, 3] довели војску Александра Великог до једне оазе у либијској пустињи, а онда посебно указује на везу ове птице са мотивом “уснулог јунака”, изражену у поменутом предању о гаврановима који облећу Кифхојзерску гору у чијим недрима спава Фридрих Барбароса и у британском веровању да краљ Артур и даље живи врацбином претворен у гаврана, док се једног дана не врати да поново преузме свој престо (BOYLE 71–73).

¹⁹ Одраз иранске есхатологије у јерменској легенди види и WIDENGREN 1965, 209 f., 239.

корене из општесловенског раздобља, дакле из времена пре досељења јужних Словена на Балкан. То особито важи за аналогију коју његово пропадање у земљу налази у Свјатојору руских билина. Треба овде нагласити да Свјатогор именован и неким мотивима (он најчешће лежи на земљи или на планини и спава, а каткад се поистовећује са планином) подсећа на “уснулог јунака”. У античко доба забележена је негде у Скитији (то значи: данашњој јужној Русији и Украјини) “Света гора” и у њој брежуљак чије име на тамошњем иранском (сарматском) наречју значи “(брег) свете ватре”.²⁰ Можда ту, у некадашњој словенско-иранској контактної зони у другој половини првог миленија пре Христа и првим столећима наше ере, треба тражити родно место сужеа и мотива којима смо се овде бавили. Што се тиче Германа, и овом приликом ваља подсетити на Викандерову претпоставку да Водан у њиховој религији и митологији представља млађи шаманистички наслој пореклом са иранског истока (уп. ЛОМА 2003, 63).

Како год било, нема сумње да је мотив гаврана у овом митолошком склопу веома стар, једино се можемо питати какво је његово изворно значење. У иранској митологији среће се крилато биће по имену *karšiptar* ‘који брзо лети’, обдарено људским говором, за које се претпоставља да, као отеловљење водене стихије или можда божанског огња, вуче своје крајње порекло из евроазијског космогонијског мита о птици-демијургу (Л. А. Лелеков, МНМ 1, 625). У том контексту другде се јавља гавран, а и каршиптара Иља Гершевич идентификује као гаврана,²¹ но та идентификација не чини се сигурном.

Два угаона камена при реконструкцији **прасловенске епике**, тј. њених сужеа, мотива и формула представљају, као што је познато, руска и јужнословенска традиција. На основу српско-руских подударности могу се установити неки мотиви са гавраном као још прасловенски, а такође формулаични спој прасл. *сѣрътъ ворѣтъ > с.-х. *црни вран*, рус. *черный ворон* којим се он означава. Стандардни опис гаврана са пламеноцрвеним ногама и кљуном: *на дубу сидит тут черный ворон, А и ноги, нос – что огонь горят*²² могао би се довести у везу са такође “стајаћим” описом у српским десетерачким песмама: “крвавијех кљуна до очију / и крвавих ногу до

²⁰ Steph. Byz. s.v. *Ψευδαρτάκη* (треба: *Ψευδαρτάκη*, сарм. *fsænd-art-aka-*, уп. АБАЕВ I 210 са лит.

²¹ I. Gershewitch, *Mithraic Studies I. Proceedings of the First International Congress od Mithraic Studies*, Manchester 1975, 81, наведено по BOYLE 1978.

²² Кирша Дан., 201; Песни Киреев., III 107, Рыбник. I, 200; Сахаров. I 26 [загов.], уп. Афанасьев 252–255.

кољена” (нпр. Вук IV 30°, 4 д.). У билинама,²³ јунак језди пољем, наиђе на гаврана (*черны ворон*), који седи на храсту, хоће да га устрељи, али му се овај обрати људским гласом и обавести га о лепој девојци коју су заробила три Татарина (Кирша Данилов, “Михајла Казаринов”, 99 дд., стр. 112); у песми Киреевский 15°, 12 дд. *черный воран, птица вещья* упозорава јунака на непријатеље који му раде о глави. Доста блиско улози гаврана у горе размотреној песми о Марковој смрти стоји руска балада Киреевский 149°, где јунак лежећи смртно рањен (или већ мртав) у степи говори:

*прилетали ко мне
трое черны ворона
хотят клевать
тело белое мое.
Вы не клюйте, черны вороны,
тело белое мое
... полетите, вороны,
на родиму сторону,
скажете моему батюшке*

итд.; порука садржи мотив женидбе погинулог јунака чистим пољем (код Јужних Словена: црном земљом). У двама варијантама (Киреевский 142°, 143°) соко или орао седећи на жбуну раките држи у руци *черна ворона* који му каже за погинулог јунака у степи, кога оплакују три ластавице: мати, сестра и жена. У другим варијантама (144–147°) соко држи или летећи носи јунакову руку са прстеном, мотив познат из јужнословенске епике (класичан пример: “Смрт мајке Југовића”, Вук II 48°, 59 дд.).²⁴ И у украјинским песмама гавран је тај који доноси мајци вест о синовљевој смрти (ГУРА 1997, 532).

У “словенској антителизи” гавран може, као и код Срба, означавати непријатеља:

*не ясен сокол тут вылётывал,
Не черной ворон тут выпорхивал,
выезжает тут злой татарченок* (Киреевский 4°, 39–41),

али и позитивног јунака:

²³ Текстове наводим по издањима: *Собрание народных песен П. В. Киреевского*, Ленинград 1977; *Древние российские стихотворения собранные Киршию Даниловым*, второе дополненное издание подготовили А. П. Евгеньева и Б. Н. Путилов, Москва 1977.

²⁴ За мотив гаврана који доноси са бојног поља руку палог јунака и испушта је изнад кола, да јави за његову смрт знају и румунске народне песме (ВАСЕВА 1998, 105), у којима се јавља и горепоменути сиже гаврана који наговештава погибију народа окупљеног на црквеном сабору (ВАСЕВА 1998, 103).

*He черной ворон высоко летал,
высоко летал, жалобно кричал,
Добрый молодец по Москве гулял* (id. 27°, 1–3)

Разматрајући порекло и изворно значење формуле *велико чудо, дивно чудо* и сл. указао сам својевремено на прасловенску старину мотива птице која говори, најчешће гаврана или сокола, и претпоставио да би он могао одражавати праксу гатања по птицама (орнитомантије), уп. ЛОМА 2002, 29 д., 32, уп. појаву гавранова као знамење у песми о спаљивању моштију Св. Саве (id. 33), као и пророчки сан царице Милице у којем се Турци појављују у виду вукова а њихове паше и везири у виду гавранова (Петрановић II 25°, уп. ЛОМА 2002, 144 дд.). У другом смислу, гавран кроз чија уста певач казује далеке и скривене ствари могао би бити изворно идентичан са “видовитим” песником-шаманом, с обзиром на важан и широко распрострањен мотив шаманског лета у виду птице, често баш гаврана.

Оно чему не налазимо аналогију у руској народној поезији је српски мотив **два гаврана** као носилаца лоших вести и уопште казивача. Он је веома карактеристичан за десетерачку епику,²⁵ па још Вук s.v. *гавран* у другом издању “Рјечника” опажа: “У народнијем пјесмама гаврани највише носе жалосне књиге и гласове о бојевима, и за то се многе пјесме почињу: *Полећела два врана гаврана*”. За функцију овог мотива уп. ШМАУС 1937, који га назива Геземановим термином “композициона схема”, и ДЕТЕЛИЋ 1996, 62 д. За саму радњу број гавранова је ирелевантан. Функционално, у свим случајевима где их је двојица довољан би био и један; или обојица углас говоре,²⁶ или само један узима активно учешће у радњи, обраћајући људским гласом, док се други понаша као обична птица, нпр.:

*Полећеше два галића врана ...
Један граче, други проговара.*²⁷

На први поглед ради се о секундарном удвајању, евентуално условљеном метричким потребама. У песми дугог стиха, гавран је један, као углавном и у руским билинама и баладама:

²⁵ Може се јавити и у другим врстама фолклорних текстова, тако у једној басми против болести очију, која почиње *Отуд лете два арвана* (sic!) *гаврана* ... (РАДЕНКОВИЋ 1996, 147).

²⁶ Ерланг. рук. 86°, 36; 179°, 1–4, 19; Вук III 88°, 1, 58; IV 2°, 1, 29; 26°, 1, 47; 30°, 1, 47; Mat. Hrv. V 64°, 1, 27 (Пераст, запис из 1654), 67°, 1, 28; 68°, 1–2, 12 итд. Слично у “Смрти мајке Југовића” два гаврана заједно носе и испуштају јунакову руку, Вук II 48°, 59 дд.

²⁷ Сарајлија 24°, 1, 25 (из Пљешиваца). Уп. даље Вук IV 45°, 1, 55–56; 52°, 1, 41–43; 59°, 1–2, 27; Пјев. 46°, 1, 14; Mat. hrv. V 65°, 1, 14 итд.

*Ал' отуда излетје црни вране птица мала ...
Али вране црна птица дјевојци одговара
(Богишић 32^о, 57; 65),*

док је у десетерачким песмама то само изузетно случај,²⁸ (као, уосталом, и појава гавранова у већем броју од двојице).²⁹ Порекло удвајања могло би се тражити и у првобитном удруживању гаврана са неком другом животињом. У песми Ерлангенског рукописа 86^о, 4, 9, најпре се јављају заједно гавран и орао:

*Над њим с' вију орле и гавране ...
Али вели орле и гавране,*

али онда одједном у 36. стиху то постају *два црна гаврана*. Та недоследност објашњава се композитним карактером саме песме; она почиње мотивом птица захвалних јунаку (у њему орао и гавран иначе алтернирају, а овде су удружени), а наставља се у мотив птица – носилаца лоших вести јунаковој мајци (где орлу никако није место). Изворније је јављање гаврана у пару са вуком, нпр. у горе размотреном мотиву вука и гаврана који трагом крви долазе до рањеног јунака, или у описима језовитих предела, где “вуци вију, а гаврани гракћу” (нпр. Шаулић I 1, 32^о).

Како год било, не треба олако одбацити ни могућност да је српска формула са два гаврана ипак стара, иако јој не налазимо аналогије на руској страни,³⁰ с обзиром на случајеве када се гавранови јављају у **пару** у митологији и традиционалној поезији других индоевропских народа.

Најпознатији пар гавранова су, свакако, Одинови Хугин и Мунин. Снори Стурлусон пише о њима у “Прозној Еди”: Два гаврана седе му на оба рамена и говоре му у уши све што виде или чују; они се зову “Мислећи” (Huginn) и “Памтећи” (Muninn). Он их шаље у зору да лете око целог света и они се му враћају у доба доручка; на тај начин он дознаје много тога што се дешава; зато га људи називају “богом гавранова” (Hrafnaguð).³¹ Као што је речено:

²⁸ Уп. у песми са Шипана Mat. hrv. V 196^о, 114 *Виче вране из јелове гране* (и каже сестри за братову погибију).

²⁹ *Полећело јато гавранова* Вук IX 28^о, 1.

³⁰ Тамо има примера за утрајање: *трое черны ворона* у горе наведеној песми Киреевский 149^о.

³¹ Ово сложено име могло би се превести и као “Бог-гавран”, ако се допусти да је Один/Водан изворно имао териоморфно обличе гаврана-шамана. Занимљиво је да се он идентификује са римским Меркуром, а гавран као први степен митраистичке иницијације стајао је под заштитом планете Меркура.

*Лете сваког дана
широм света
Хугин и Мунин;
Страхујем да се Хугин
неће вратити,
али се још више бринем за Мунина.³²*

Није јасно да ли иза овог описа и имена двају гаврана стоји нека функционална дистинкција (један гавран пасивно преноси информације, други их активно “обрађује”, или један саопштава шта је чуо, а други шта је видео?). На бронзаној плочици из Вендела у Шведској која се чува у стокхолмском Историјском музеју, репродукованој у МНМ 2, 241, ратника на коњу (очито, Одина) прате две птице, од којих је, међутим, само једна гавран, а друга орао. Са друге стране, поред поменутог пара гавранова у Одинову свиту спада и пар вукова, Гери и Фреки, у чему се огледа већ поменута веза гаврана и вука, карактеристична за ратничке представе и култове.

Грчки географ из првог столећа пре Хр. Страбон преносећи писање нешто ранијег Артемидора из Ефеса обавештава нас о специфичном виду гатања по птицама код Келта настањених на обали Атлантског океана:

Још је више налик на бајку оно што Артемидор прича о гаврановима. Пише, наиме, о некој луци на океанској обали званој “Лука два гаврана”: наводно се у њој појављују два гаврана са беличастом прошараним перјем на десном крилу; људи који се око нечега споре одлазе онамо и на једном узвишењу поставе даску па на њу ставе јечмене колаче, сваки засебно, а птице долетевши једне колаче једу, а друге разбацају; чији колачи буду разбацани, он победи.³³

Ни овде нема јасног разграничења улога између два гаврана; може се, али не мора, схватити да сваки од њих слеђе на по једну од две групе колача (грчка реч означава жртвене колаче који су се приносили божанствима). Нема

³² Из “Варања Гилфија” (Gylfaginning), погл. 38, по издању Snorra Edda, ed. A. Holtmark / J. Helgason, København etc. 1968, стр. 42; наведена строфа Песничке Еде је из “Песме о Гримнију” (Grímnismál) 20.

³³ Strabo IV 4, 6: τούτου δ' ἔτι μυθωδέστερον εἶρηκεν Ἀρτεμίδωρος τὸ περὶ τοὺς κόρακας συμβαῖνον. λιμένα γὰρ τινα τῆς παρωκεανίτιδος ἱστορεῖ δύο κοράκων ἐπονομαζόμενον, φαίνεσθαι δ' ἐν τούτῳ δύο κόρακας τὴν δεξιὰν πτέρυγα παράλευκον ἔχοντας· τοὺς οὖν περὶ τινῶν ἀμφισβητούντας, ἀφικομένους δεῦρο ἐφ' ὑψηλοῦ τόπου σανίδα θέντας ἐπιβάλλειν ψαιστά, ἑκάτερον χωρὶς· τοὺς δ' ὄρνεις ἐπιπάντας τὰ μὲν ἐσθίειν τὰ δὲ σκορπίζειν· οὗ δ' ἂν σκορπισθῆ τὰ ψαιστά, ἐκείνον νικᾶν.

ни назнаке да би се радило о пару мужјак : женка; у сваком случају, пар Хугин : Мунин није тако структуриран, као ни онај о којем ће сад бити реч.

Код Пиндара у другој Олимпијској оди, спеваној у пролеће 476, има једно место које још од античких времена мучи његове коментаторе:

... πολλά μοι ὑπ' ἀγκῶνος ὠκέα βέλη
 ἔνδον ἐντὶ φαρέτρας
 φωνάεντα συνετοῖσιν· ἐς δὲ τὸ πᾶν ἔρμανέων
 χατίζει. σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φυᾶ· μαθόντες δὲ λάβροι
 παγγλωσσίᾳ κόρακες ὡς ἄκραντα γαρύετον
 Διὸς πρὸς ὄρνιχα θεῖον (Pind. Ol. II 86 дд.)

У преводу:

Под лактом имам у тобоцу много оштрих стрела, чији је глас разумљив за паметне, а за мноштво изискује тумаче; мудар је онај који много тога зна по природи, а дрзници чија се ученост своди на оно о чему свако прича³⁴ натпевају се улудо као гавранови са божанском Зевсовом птицом.

За Пиндара није необично да овако самосвесно говори о свом песничком дару нити да у вези са тим користи метафоре стреле и птице. Проблем је у облику глагола γηρύειν ‘звучати, гласити се, певати’.³⁵ γαρύετον је облик дуала који стоји уз множину κόρακες ‘гавранови’. Таква конгруенција у грчком је могућа, али она подразумева да је Пиндар мислио на нека конкретна два “гаврана”. Још је антички схолијаст помишљао на његове конкуренте, Симонида са Кеја и његовог нећака Бакхилида, а модерни проучаваоци, ако већ (на силу) не поправљају предати облик глагола у множински, предлажу и друге идентификације.³⁶ Друга олимпијска ода специфична је по томе што у њој Пиндар излаже есхатолошко учење о сеоби душа блиско питагорејском, и утолико је чудније да нико, колико знам, није узео у обзир једног песника кога легенда доводи у вези са Питагором, а кога је Пиндар са највише права могао назвати гавраном, Аристеју. По легенди, коју преноси Херодот у својој четвртој књизи (погл. 13–15), Аристеја је био из града Проконеса на Пропонтиди, и ту је једног дана ушавши у ткачку радњу

³⁴ Хапакс παγγλωσσίᾳ (датов) преводим овако под претпоставком да је употребљен уз партицип μαθόντες као у претходном стиху φυᾶ уз εἰδὼς; друга би била могућност превести га прилошки, отприлике “у сав глас”.

³⁵ Овде је преведен са ‘натпевати се’ у складу са употребом код Теокрита 1, 136: κηξ ὀρέων τοῖ σκῶπες ἀηδῶσι γαρύσαιντο: реч је о натпевању сова са славујима.

³⁶ Уп. Farnell II 222 д.; Bowra 1964, 7.

напрасно умро, али му је тело нестало без трага, а истовремено је виђен на другом удаљеном месту; вратио се након седам година и саставио “Песму о Аримаспима” (Arimaspea), где говори како је “обузет Аполоном” (φοιβόλαμπτος) пропутовао крајеве с ону страну Скитије, тј. на североисток од Црног Мора према Уралу и дубинама Азије. Затим је поново нестало, да би се тек двеста четрдесет година³⁷ доцније поново појавио у граду Метапонту у Великој Грчкој, тј. јужној Италији, у лику гаврана, као пратилац бога Аполона. Метапонт је био једно од средишта питагорејства, и није чудо што се у овој причи препознају питагорејске идеје о реинкарнацији, али њена дубља подлога свакако је шаманизам далеких северних предела Европе и Азије, које је Аристеја наводно посетио при свом екстатичком путовању и које је опевао у своме спеву. Колико год Аристејина личност била обавијена легендом, спев под његовим именом, данас изгубљен, стварно је постојао и увелико се читао у петом веку, па је морао бити познат и Пиндару, за кога из Оригеновог списа против Целза дознајемо да је, у некој својој песми која није до нас дошла, говорио о Аристеји (Orig. Cels. III 26; Pind. frg. 284). Вилхелм Томашек је у својој познатој “Критици најстаријих вести о скитском северу” (Tomasek 1888, 732 д.) изнео претопоставку да су Аристејино седмогодишње одсуство након што је нестало из родног града и податак да је пратио Аполона у земљу Хиперборејаца у виду гаврана неспорно одрази места из овог у раније доба много читаног спева; узлет песникове душе из његовог завичаја у лику гаврана представљао би оригиналан и истински песнички израз за изненадну обузетост аполинијским ентузијазмом и путовање у хиперборејску земљу. Указавши на горе већ помињане чињенице да је гавран није код Иранаца Митрина свештена птица, код старих Германа свезнајући Воданов саветник, а код самих Грка пратилац бога светлости Аполона, Томашек смело покушава да реконструише увод “Спева о Аримаспима” на следећи начин: “Вини се, песникова душо, горе у светлији етер! Напустивши завичај и град Проконежана, смело полети у блажену земљу Хиперборејаца, попут свевидећег гаврана, Фебова пратиоца; јер моћно ме је обузео бог, обузела ме је жудња да видим његово свето седиште, место светлости, преко Понта и даље да обиђем земље и народе, горе и реке и небеске путање звезда”.

Овакве реконструкције, ма колико домишљате биле, морају се примати са великом резервом, али остаје доста тога што говори у прилог претпоставци да је Пиндар у контексту друге олимпијске оде гавраном назвао легендарног аутора “Спева о Аримаспима”. Ко би у том случају био други гавран, није

³⁷ Ова бројка се не слаже са податком да је Аристеја живео средином шестог столећа пре Хр.

тешко претпоставити. У грчкој традицији постоји један лик савремен и умногоме сличан Аристеји. То је Абарис, свештеник хиперборејског Аполона, кога легенда доводи га у везу са Питагором. Недавно сам покушао да разоткријем иранску подлогу легенде о Абарису, пошавши од тумачења његовог грчког надимка “ходач по ваздуху” *aithrobátēs*, као преосмишљеног староиранског назива за свештеника, авест. *aēprapa’tiš*, и дошавши до сазнања да иза Абарисовог Аполона стоји ирански Митра (LOMA 2001). За Абариса немамо податак да је узимао на себе обличје гаврана, али је и он, према легенди, обилазио свет на необичан начин који има аналогije у шаманским техникама екстазе: летећи на златној стрели коју је добио од самог Аполона; подсетимо се да Пиндар непосредно пре метафоре гаврана користи метафору стреле, а ваља знати да он у једном свом фрагменту помиње и Абариса (Harpocrat. s.v. Ἄβαρις; Pind. frg. 283). Аристеја и Абарис живели су стотинак година пре Пиндара и он их није могао доживљавати као своје супарнике, али су есхатолошка схватања која он излаже у Другој олимпијској оди могла имати, на простору Велике Грчке, конкуренцију у учењима која су колала под именом ове двојице, те би то оправдавало његов полемички осврт.

Ако је предложено тумачење исправно, Пиндарова два гаврана не одражавају традиционални митолошки спој какав се среће у старој келтској и германској религији, нити песничку формулу попут оне у српским јуначким песмама, али додатно поткрепљују горе поводом “уснулог јунака” изречену претпоставку да мотив “видовитог гаврана” у европским традицијама потиче са далеког севера Евроазије, где је родно место онога шаманизма, у којем гавран игра тако важну улогу пра-шамана, културног хероја и демијурга, а који се морао развити у доба палеолита, у сваком случају док су преци индијанских племена која га деле са палеоазијатским народима још живели у Сибиру, а то значи пре више од десет хиљада година,³⁸ много пре раздобља у које се, око пет хиљада година пре Хр., смешта реконструисани праиндоевропски језик. Да ли су још даљи прапреси Индоевопљана били од почетка обухваћени или стајали у некој вези са овим религијско-митолошким комплексом, или су са њим ступили у додир тек у позније доба своје експанзије на североисток, може се само нагађати. Стоји чињеница да је у првом миленију пре Хр. огромним простором евроазијских степа од ушћа Дунава до Алтаја и Сибира доминирало у расном погледу европеидно становништво, које је језички припадало, бар претежним делом, иранском

³⁸ *Terminus ante quem* за насељавање Америке из североисточне Азије је крај последњег леденог доба пре девет до десет хиљада година; тада се, отапањем леда, подигао ниво светског мора и створио садашњи Берингов мореуз који је раздвојио два копна; уместо њега је дотад постојала превлака којом се могло прећи са једног континента на други.

огранку индоевропске језичке породице, и за које се овде показује да је било делом посредник, а делом и извор духовних струјања којима су шаманистичке представе, а у њиховом склопу и митологија гаврана, продрале у Европу.

Формула *два врана гаврана* наизглед спаја у себи два имена под којима се ова птица јавља у епској поезији.³⁹ Додуше, *вран* се у њој осећа као придев “црн”, отуда варијанта *два црна гаврана*, али изворно би се могло радити о простом варирању какво није страно фолклорним текстовима, “бинарној екстензији са префигираном репликом” како га назива Биљана Сикимић, својственој загонеткама, нпр. *лијешће палијешће, леска пралеска, леска тролеска* итд. (SIKIMIĆ 1996, 144 дд.). То би опет указивало на секундарност ове формуле. Но пре него што извучемо коначан закључак у том смислу, ваља нам се позабавити **етимологијом** оба орнитонима, *вран* и *гавран*.

Овај завршни етимолошки екскурс започнимо сумарном констатацијом Мелетинског (МНМ 245) да се у већини језика назив за ‘гаврана’ заснива или на оштром гласу птице (романско-германски, келтски, палеосибирски, мађарски, ацтечки) или на њеној црној боји (балтско-словенски, арапски, кинески). У самој ствари, оба поменута српска назива су још прасловенска и од њих се краћи, *вран*, етимологизира у овом другом смислу, као ознака боје, док *гавран* већина етимолога своди на ономатопеју. Но ако се поближе погледа, остаје доста недоумица не само око ове друге, него и око оне прве речи.⁴⁰ Стсл. *врань* је и именица ‘гавран’ и придев ‘црн’, такође с.-х. *vrân*, рус. *ворон*, придев *вороной*. Из поређења ових и других словенских облика (слн. *vrân*, чеш. *vran*, пољ., глуж. *wron* итд.) произлази прасл. **vornъ* који се даље поистовећује са лит. називом за гаврана *varnas*, стпрус. *warnis*. Заједнички Балтима и Словенима је и назив за врону **vārnā* > лит. *vārna*, рус. *ворона*, с.-х. *vrāna*, слн., чеш. *vrána* итд., који представља секундарну изведеницу са дужењем коренског слога (врдхијем) од **varnas* ‘гавран’ у значењу ‘птица налик на гаврана’. Претпоставља се да је **varnas* изворно значило ‘црн, *вран*’, а дубља индоевропска етимологија тог придева остаје спорна; поредили су га са стинд. *vārṇa-*, авест. *varənah-* ‘боја, врста’, изводили из корена који је у **variti* претпостављајући развој значења **‘изгорео’* > ‘црн’, везивали са праие. **uernā* ‘јоха’ јер се кора овог дрвета употребљава за справљање црне боје. Невоља је, међутим, што је реч посведочена као придев само у словенским језицима, док као орнитоним постоји и у балтском, а има и шира сазвучја:

³⁹ Најчешће, а не искључиво, како то каже Ђорђевић 1958, 53, јер се неки од других српско-хрватских назива које он тамо наводи: *галић, галовран, головран, гарван, гравран* такође спорадично срећу у народним песмама.

⁴⁰ В. ФАСМЕР I 353, СКОК III 617 д., SNOJ 833, са даљом лит.

пореди се са западнотохарским (“тохарским В”) *wrauiña* ‘врана’, као и називом за исту птицу у уралским језицима: фински *vares*, ген. *vareksen*, ненски *varja* итд. При таквом стању ствари, мора се допустити да је придев **vornъ* апстрахован на словенском тлу из именица **vornъ* и **vorna* у првобитном значењу ‘налик на гаврана’, одатле ‘црн’.⁴¹ У том случају, питање изворне семасиологије балтскословенског назива за гаврана и врану остаје отворено.

Назив *гавран* још је проблематичнији, јер се код њега проблеми јављају већ код саме прасловенске реконструкције. Срећом, он је, за разлику од **vornъ*, у последњих четврт столећа обрађен у оба прасловенска речника, па можемо овде користити грађу и преглед литературе које они дају. Један и други усвајају различита етимолошка решења. Трубачов у ЭССЯ 6/1979 реконструираше, у наслову одреднице, **ga(jъ)vornъ* / **gavorna* и тумачи као звучну варијанту од синонима **kavornъ* (о којем види ниже).⁴² М. Wojtyła-Świerzowska и Fr. Sławski у SP 7/1995, 75 s.v. виде у **ga-vornъ* исти други члан *-vorn-* као у три друга сложена орнитонима **ka-vornъ*, **ža-vornъ-kъ* и **sko-vornъ*; први члан им је, као и у овим осталим називима, нејасан, можда узвик који подражава грактање. У доцнијој свесци московског речника (ЭССЯ 9/1983) обрађена је и реч **kavorna* / *kavornъ* реконструисана на основу чак., кајк. *каврѧн*, слн. *kavrána* ‘врана’, *kâvran* ‘гавран’, длуж. *karwona* ‘врана’ и протумачена као сложеница са префиксом *ka-* од **vorna* / *vornъ*.⁴³ Док се просуђујући раније облик **gavornъ* као секундаран у односу на **kavornъ* Трубачов позивао на лит. *kóvarnis* ‘гачац’, лет. *kuõvārna* ‘чавка’, овде он изражава сумњу у везу између словенског и балтског облика због очите везе овога другог са лит. синонимом *kóvas*, која не допушта анализу *kó-varnis*, већ само *kóv-arnis* или, евентуално, хаплоглогију из **kóva-varnis*.⁴⁴ Тако се, што се тиче речи **ga(jъ)vornъ*, московски речник за четири године вратио на почетак. Преко две деценије доцније аутори краковског речника стављају синониме **gavornъ* и **kavornъ* равноправно један уз други, као сложенице са заједничким другим делом и нејасним предњим члановима, али је проблематично то што у исти низ сложеница са другим чланом *-vornъ*

⁴¹ Донеке сличан проблем представља прасл. реч **ryъ* која је истовремено назив животиње ‘рис, Лупх’ и придев ‘црвенкаст’.

⁴² Алтернативна реконструкција **ga(jъ)vornъ* указује да се ипак допушта сложеница од **ga(jъ)* ‘крик’ и **vornъ*, коју претпоставља ФАСМЕР I 183.

⁴³ Овај префикс изражава приближност при поређењу, тако да би овај назив значно ‘птица налик на врану’ у примени на гаврана и обратно, ‘птица налик на гаврана’ у примени на врану.

⁴⁴ Уп. прасл. **kavъka* као непалаталну варијанту од *чавка* (ЭССЯ 9, 166). Најскорије SNOI 169 претпоставља, за Безлајем (и Махеком), балтосл. **kâvo-vorn-* са секундарним озвучењем анлаута; слично већ BERNEKER I 298: **gavornъ* хаплоглогијом од **gavovornъ*, са **gava* ‘врана’ у првом делу (само рус. и укр. дијал., уп. ЭССЯ 6, 110).

уврштавају и називе за чворка, шева и друге птице које нити личе на врану нити су црне.

При етимолошком преиспитивању назива са почетним *g-* треба поћи од реконструкције његовог прасловенског лика. Погледајмо најпре облике потврђене у појединим словенским језицима и дијалектима: буг. *gávrán*, дијал. и заст. *gárван*, мак. *гавран/гарван*, сх. *гаврāн*, српскосл. XIV в. *гавранъ*, дијал. и *гарвāн*, *gárван* Косово, *граврāн* (чак., од XVI в.), *грав^oāн*, *грāвон*, *грāвјон* Вргада, *грављан* Муртер,⁴⁵ слн. *gâvran*, *gavrán*, *gávran*, чеш., слч. *havran*, глуж. *hawron* ‘гачац’, длуж. *gawron* ‘id.; гавран’, *garona* ‘врана, гачац’, пољ. *gawron* ‘гачац’, дијал. (Spisz) *garwon* ‘врана’, рус. дијал., укр. *гáйворон*, дијал. *гајворон* ‘пољска шева’, рус. дијал. (јуж.) и *гра́йворон*, струс., стукр., стукр. и *гавранъ*, укр. дијал. (и НП) *гаврāн*. Варијантност форми која се пројављује из овог пописа састављеног према допушта реконструкције **gavornъ* или **gajvornъ* усвојене у ЭССЯ и SP само уз претпоставку великог степена произвољног ономатопеизирања и паретимолошког извртања. Тога је свакако у појединим случајевима било (нпр. *гра́йворон* је свакако плод укрштања са *воронограј*), али реконструкција прасловенског предлошка може се и код ове речи да у много већој мери држати сигурног пута фонетске закономерности, не користећи пречесто ризичне пречице паретимологије. Треба само поћи од облика са два *r*, чак. *граврāн*, као од најближег изворном лику, који би се у том случају реконструисао као **garvornъ*, а онда се одатле већина осталих облика изводи различитим дисимилаторним процесима: *r – r > ø – r*, *r – ø, j – r*, *r – j* без потребе да се прибегава нефонетским објашњењима. Овамо би, са дисимилацијом *r – r > l – r*, могли спадати и с.-х. облици *-л- галдвран*, *галдврана* ‘гачац’, *галдвран* ‘id.’ (или пре: ‘гавран’?),⁴⁶ премда су попримили вид сложеница са првим чланом *гало-* (према *галица*?), *голо* према *го(л)* ‘наг’.

Овако добивени праоблик **garvornъ* можемо сада поредити са рус. *жар-птица* на начин на који је *гаворон* поређено са *жаворонок* (тј. претпостављајући вокалску алтернацију *ā / ē* у првом слогу).⁴⁷ То је утолико лакше што су у прасловенском језику упоредо постојале именице **žarъ* и *garъ* (**garъ*) ‘чађ; изгорело место’ као придев ‘чађав, *гарав*’, обе од корена глагола

⁴⁵ Попис који дају два прасловенска речника s.v. овде је допуњен појединим с.-х. облицима које дају РСА, Скок I 556 и В. Јуришић, *Rječnik govora otoka Vrgade II*, Zagreb 1973.

⁴⁶ РСА даје само примере из епских песама: *пролећеше јато голубова / и пред њима птица головране* Вук III 12, *завијаће у Косово вуци, / Завијати црни головрани* Шаулић 4, 182, *црни перчин бијел врат прекрио, / ка да му је головран засио id.* I, 169 (РСА).

⁴⁷ По ФАСМЕР II 32 у *жаворонок*, укр. *жáйворонок* и сл., полапски *zevórnak*, такође *сковорóнок*, *щеворóнок* ‘шева’ други део био би од *вóрон*, а први ономатопеја у апофонском превору према *га-вран*.

*gorēti. Наизглед, ове две сродне речи носе опречна значења. Митска *жар-птица* замишља се са светлећим перјем златне боје и тумачи као оваплоћење огња (уп. В. В. Иванов / В. Н. Топоров, МНМ 1, 439), а гавран се, додуше, у митологији такође везује са ватром, али он је птица чађаве, *гараве* боје. Поред тога, анализа **gar-vornъ* повлачи са собом два проблема. Један је формалне природе: присуство атематске основе у првом делу сложенице **gar-*, каква се не чини вероватна, а друга семантичке: сложеница би била таутолошка, јер би оба њена члана значила исто: ‘црн’.⁴⁸ Како је **žarъ* судећи по рус. локативу *в жару* и придеву **žarъ-къ* првобитна *и*-основа **gēru-*, *жар-птица* не мора изворно бити полусложеница, како се пише, него нормална сложеница са везивним вокалом *ǐ* > њ **žarъpъtica*.⁴⁹ Тиме и за **garvornъ* долазимо до могућности другачијег рашчлањења, при којем би *-v*-припадало предњем члану сложенице одражавајући његово завршно *ǐ* основе пред почетним вокалом задњег члана, као у *медвед* од **medhu-ēd-*, дакле: **garv-ornъ*. При оваквој анализи, у другом делу не претпостављамо више **vornъ* ‘гавран’, него, самостално непосведочен, прасловенски рефлекс праиндоевропске речи **orn-* одражене у гр. ὄρνις, ὄρνι-εἶν ‘птица’, гот. *ara*, ген. **arin-s* ‘орао’, стисл. *are / orn id.*, стенгл. *earn id.*, хет. *haraš*, ген. *haran-aš id.* (FRISK II 421 д., РОКОРНЫ 325 д.). Тако се долази до пуног структуралног паралелизма са *жар-птица*, као и са орнитонимима типа нем. *Pu-vogel* ‘сова’ (са којим иначе пореде назив **ga-vornъ* претпостављајући у његовом првом делу ономотопеју). Аналогна претпоставка могла би се учинити и за *-(v)ornъ* у **žavornъ(-къ)* и **skovornъ*, па и у **kavornъ*, лит. *kón-arnis*.

Праие. **orn-* је, судећи по значењима у хетитском и германском, изворно означавало не све птице, него оне велике и грабљиве, налик на орла. Гавран свакако спада у њих, а видели смо да се митолошке представе о њему увелико преплићу са онима о орлу. Такав архаизам у другом делу сложенице имплицира њену велику старину, па се морамо упитати није ли горе понуђено тумачење њенога првога дела у вези са *гар*, *горети*, *жар* ипак ваљано само у смислу секундарне адидеације. При пројекцији на праиндоевропску раван, први члан у **gāru-orn-* се убедљивије етимологизира у вези са гр. γῆρυς < γᾱρυς ‘звук, глас’, γαρυῶ ‘оглашавати се, певати’. Подсетимо на горе поменути употребу овога глагола γαρυέτον код Пиндара управо са субјектом κόρακες ‘гавранови’, при чему је индиректни објекат Διὸς πρὸς ὄρνιχα θεῖον,

⁴⁸ Бар на словенском плану, остављајући по страни горе изнесене резерве у погледу изворног значења придева **vornъ*.

⁴⁹ Строго узевши, ту би први полуглас био у јаком положају и очекивало би се његово озвучење, али код сложених речи треба узети у обзир дејство морфолошке границе између њихових елемената.

Зевсу посвећени орао, означен речју $\delta\rho\nu\zeta$, дор. $\delta\rho\nu\zeta$, у примени блиској њеном изворном значењу.⁵⁰ Сродне речи у латинском, *garrio* ‘брбљати, ћаскати’, *garrulus* ‘брбљив’ примењују се и на птице, између осталих на вране.⁵¹

Ако је ова етимологија исправна, у формули *два врана гаврана* могли бисмо имати не таутолошко понављање нити експресивно удвајање, него одраз старог споја **vornъ garv-ornъ* са дословним значењем ‘црна велика птица певачица’, које веома тачно дефинише свој денотат.

ЛИТЕРАТУРА:

- АБАЕВ: В. И. Абаев, *Историко-этимологический словарь осетинского языка I–IV*, Москва/Ленинград, 1958–1989.
- АБЕГЯН 1975: М. Абегиан, *История древнеармянской литературы* (пер. с арм.), Ереван.
- АФАНАСЬЕВ: А. Н. Афанасьев, *Поэтические воззрения славян на природу*, Москва 1995.
- ВАСЕВА 1998: В. Васева, Гарванџт и враната в представите на българи и румънци, *Българска етнология* 3–4, 89–109.
- ГУРА 1997: А. В. Гура, *Символика животных в славянской народной традиции*, Москва.
- ДЕТЕЛИЋ 1996: М. Детељић, *Урок и невеста. Поетика епске формуле*, Београд.
- БОРЂЕВИЋ 1958: Тихомир Р. Борђевић *Природа у веровању и предању нашега народа*, књига II (СЕЗб књ. LXXII, Живот и обичаји народни 33), Београд.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*, ред. О. Н. Трубачев, Москва 1974–.
- ИВАНОВА 1995: Р. Иванова, *Епос – обред – мит*, Софија.
- ЛОМА 2002: А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд.

⁵⁰ Из формалних разлога (кратак вокал неодређене боје *o* или *a*; нејасан церебрал *-d-*) није извесно да ли се може поредити и староиндијско име митолошке птице *garudā-*, које вероватно стоји са придевом који означава птице у Ведама *garūt-mant-*; овај је традиционално тумачен као ‘крилат’, но то се тумачење заснива на речи *garut-* ‘крило’ која је само лексикографски потврђена, и данас се узима да је апстрахована из придева, тако да његово значење и етимологија остају отворени, уп. MAURHOFER I 471.

⁵¹ Уп. FRISK I 305, РОКОРNY 352, који представља палатално *g-* због осет. ирон. *zarun*, дигор. *zarun* ‘певати’ (одакле, између осталог, ирон. *zærvatykk*, дигор. *zærbatukka* ‘ластивица’, где је други део сложенице реч у значењу ‘птица’). Абајев, међутим, указује на варијантност палаталног и непалаталног анлаута код овога корена унутар самога осетског и других иранских језика (АБАЕВ IV 288 д.).

- ЛОМА 2003: А. Лома, Веселин Чајкановић — компаративни историчар религије, *Saecula Confluentia*, Зборник научног скупа посвећеног 120-годишњици класичне филологије на Филозофском факултету у Београду одржаног новембра 1995, Београд 2003, стр. 51–65.
- МНМ: *Мифы народов мира, Энциклопедия I–II*, Москва ²1987–1988.
- ОРБЕЛИ 1956: И. А. Орбели, *Армянский героический эпос*, Ереван.
- РАДЕНКОВИЋ 1996: Љ. Раденковић, *Симболика света у народној магији јужних Словена*, Ниш.
- РСА: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности, Београд 1959–.
- СМ: *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*, ред. С. М. Толстој / Љ. Раденковић, Београд 2001.
- ФАСМЕР: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, пер. и доп. О. Н. Трубачева, Москва 1986–1987.
- ШМАУС 1937: А. Шмаус, Гавран гласноша, *Прилози проучавању народне поезије IV* 1–2, Београд, стр. 1–21.
- *
- BERNEKER: E. Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1908–1913.
- BOWRA 1964: С. М. Bowra, *Pindar*, Oxford.
- BOYLE 1978: John Andrew Boyle: Raven's Rock: A Mithraic Spelaeum in Armenian Folklore?, *Études mithriaques. Actes du 2e Congrès International Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975* (Acta Iranica 17, première série: Actes de congrès, vol. IV), Leiden/Téhéran-Liège, 61–73.
- ELLIS DAVIDSON 1978: H. R. Ellis Davidson, Mithras and Wodan, *Études mithriaques. Actes du 2e Congrès International Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975* (Acta Iranica 17, première série: Actes de congrès, vol. IV), Leiden/Téhéran-Liège, 99–110.
- FARNELL: L. R. Farnell, *Pindar, Translation with Literary and Critical Commentaries I–III*, London 1930–1932.
- FRISK: H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch I–III*, Heidelberg 1973–1979.
- KRSTIĆ 1984: Branislav Krstić, *Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena* (SANU Posebna izdanja, knj. DLV, Odeljenje jezika i književnosti knj. 36), Beograd.
- LÉVI-STRAUSS 1966: Cl. Lévi-Strauss, *Mythologiques, 2. Du miel aux cendres*, Paris.⁵²
- ЛОМА 2001: А. Лома, "Ἄβρις αἰθροβάτης – vom Feuerpriester zum Luftgänger. Ein Kapitel aus der Geschichte der griechisch-iranischen Sprach- und Geistesbeziehungen, *Linguistique balkanique* XLI 1, 13–23.
- MERKELBACH 1984: R. Merkelbach, *Mithras*, Königstein/Ts.
- MAYRHOFER: M. Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen I–II*, Heidelberg 1986–1996.
- MEYER: *Fontes historiae religionis Slavicae*, coll. C. H. Meyer, Berolini 1931.
- NECKEL: G. Neckel (ed.), *Edda*, Heidelberg ³1936.

⁵² Навођено по српском преводу: Kl. Levi-Stros, *Mitologike II*, Beograd 1982.

- Ó HÓGÁIN 2002: D. Ó hÓgáin, *The Celts. A History*, West Link Park, Doughcloyne, Wilton, Cork.
- POKORNY: J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern / München 1959.
- SIKIMIĆ 1996: B. Sikimić, *Etimologija i male folklorne forme*, Beograd.
- SKOK: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III*, Zagreb 1971–1974.
- SNOJ: M. Snoj, *Slovenski etimološki slovník. Druga, pregledana in dopolnjena izdaja*, Ljubljana 2003.
- SP: *Słownik prasłowiański*, red. Fr. Sławski, Kraków 1974–.
- TOMASCHEK 1988: W. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden I, *Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Bd. 116, Wien, 715–780.
- WIDENGREN 1965: G. Widengren, *Die Religionen Irans*, Stuttgart.